

ЯРЕМЕНКО Ю. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНУ ТА ДЕФІНІЦІЙ

У статті розглядаються лінгвокультурологічні особливості мови природничих наук. Особлива увага приділяється лінгвістичній природі термінів, дефініцій та науковому розумінню їх значень. Також зазначається роль метафори в науковій мові.

Ключові слова: наукова мова, термін, дефініція, полісемія, синонімія, метафора.

В статье рассматриваются лингвокультурные особенности научного языка естественных наук. Особое внимание уделяется лингвистической природе терминов, дефиниций и научному пониманию их значений. Также отмечается роль метафоры в научном языке.

Ключевые слова: научный язык, термин, дефиниция, полисемия, синонимия, метафора.

The present paper addresses the linguacultural questions on language of scientific natural studies. Special attention is given to the linguistic nature of terms, definitions and scientific understanding of their notions. The role of metaphors in scientific language is also pointed out.

Key words: scientific language, term, definition, polysemy, synonymy, metaphor.

Мета полягає у виявленні лінгвокультурологічних особливостей термінологічного апарату наукової природничої мови.

Об'єктом дослідження виступають специфічні лінгвокультурологічні особливості термінологічного апарату наукової природничої мови.

Предметом дослідження є термінологічні елементи, що відображають лінгвокультурологічну специфічність термінології наукової природничої мови.

Постановки проблеми у загальному вигляді. Динаміка мови пов'язана зі сферою активних семантичних процесів, які супроводжуються розширенням міжнародного наукового словникового складу мови. Розширюється сфера застосування термінології, відбувається термінологізація звичайних слів, коли вони потрапляють в оточення термінів певної науки. Відбувається розширення значень терміна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З розвитком наукової картини світу термінологічний апарат зазнає процесів змін, диференціації та інтеграції. Визначення і тлумачення терміну зазначається в роботах [1; 2; 3]. Незважаючи на великий обсяг наукових праць з проблеми визначення лінгвістичної природи терміну, його лінгвокультурологічні особливості не отримали однозначного

тлумачення. Це пов'язано як зі складністю досліджуваного явища, так і з очевидною розбіжністю, що й зумовлює його **актуальність**.

Виклад основного матеріалу. В західній культурі на основі дихотомії “враховує – не враховує” цінності людини прийнятий поділ усього культурного простору на *sciences* та *humanities* (або в методологічному вимірі цього простору – на *scientific and humanistic approaches*). Хоча українською мовою ці слова й перекладаються (відповідно – “науки” та “гуманітарії” й їх підходи), та цей переклад не буде точний.

Під *sciences* мається на увазі світогляд, який надає людині роль фіксатора та незалежного інтерпретатора факторів світу. Усі природничі та точні науки ґрунтуються на ньому. Вони створюють те, що називається “науковою картиною світу”. Науки, об’єктом яких є людина, а також науки, що не користуються класичними науковими методами (збором та обробкою емпіричних даних, експериментом, формалізацією, аналізом, синтезом та ін.) до *sciences* не відносяться.

Humanities – ті сфери культури, і серед них науки, де людські цінності й сама багатовимірною людина є стрижнем усього пізнання, організують навколо себе це пізнання. Це мистецтво, релігійні вчення, філософія, естетика, культурологія та інші науки, де методи точних і природничих наук, якщо й використовуються, то лише як другорядні.

Вододіл, що проходить між *sciences* та *humanities* досить розмитий і проникливий. Стосовно науки тут важливо те, що він не розділяє між наукою і не-наукою, а проходить лише між різними світоглядами, які можуть застосовуватись в науці.

Світогляд, що зараз стимулюється філософами постмодерну (постнекласики), намагається розмити цей вододіл. Він мислиться як такий, що відповідає і аксіологічній (від грец. – цінність) і праксеологічній (від грец. – справа, дія) вимогам, тобто відповідає і *sciences* і *humanities*. Його “головною методологічною рисою ... є та, що людина як суб’єкт є об’єктом власних дій, а суб’єкт досліджень одночасно є їхнім об’єктом” [4:52]. Цей світогляд, хоч здається і об’єднує два попередніх, проте зовсім не відмінює їх.

“Холізм”, “топология”, “хоретика”, “хронологія”, “сукцесія” “перцепція”, “реабілітація” та інші слова на давньогрецькій та латинській мовній основі рясніють у сучасній науковій мові. Конструювання нових термінів на базі латинських чи давньогрецьких коренів – наукова традиція, започаткована принаймні у середні віки,

коли весь науковий світ висловлювався латиною. Нововведені грецькі та латинські терміни були також зрозумілими й для науковців ХІХ століття, коли випускники університетів і гімназій мали добрий вишкіл з латини і давньогрецької. У ХХ столітті традиція вивчення давніх мов у загальних освітніх закладах була перервана, але традиція термінотворення на греко-латинській базі лишилася. У результаті, “термінотворчі” досліді із давньогрецькою чи латинською основою можуть “бити мимо цілі”, бо ці слова виявляються незрозумілими і важко входять у вжиток [5:11].

Новою традицією для слов'яномовних науковців стало запозичення чи конструювання термінів на англійській мовній основі. Власне такі терміни (порівняно недавно запозичені з англійської) як “перцепція”, “сукцесія”, “біфуркація” тощо мають насправді не англійське, а латинське походження. Вони й на слов'янському ґрунті приживаються легше. Але такі вже справді англійські слова, як “енвайронментальний”, “емерджентність”, “біхевіоризм” слов'янину навіть і вимовити складно.

Введення нових термінів – процес, якого уникнути абсолютно неможливо, якщо певна галузь знань дійсно розвивається. І хоч би як визнані авторитети у цій галузі не закликали до стриманості у “термінотворенні”, нові терміни з'являтимуться. Ознакою ж стагнації певної науки саме і є те, що нові терміни у ній не пропонуються, а якщо й пропонуються, то не приживаються.

Значення термінології для різних культурних полів є неоднаковим. Надзвичайно важливим воно є для тих галузей науки, де питома вага формалізованого викладу матеріалу, оформлення знань у поняття та теорії є значною, як, наприклад, про відсутність єдиної термінології свідчить невизначеність назви нової дисципліни: *туризмологія* [6] (*tourismology*), *турологія*, *туристика* [7].

Термінологія туризму знаходиться в стадії активного розвитку. Основними тенденціями її розвитку є інтернаціоналізація термінів та уточнення термінологічних значень. Основним способом творення туристичних термінів є запозичення (транскрипція, транслітерація, калька) та термінологізація нейтральних слів. Розбіжність реалій у різних національних культурах, побуті та туристському господарстві створює неповну відповідність терміносистем у різних мовах та проблеми перекладу термінології, які вирішуються шляхом пояснювального перекладу та підбору аналогів [8:163].

Вважається, що термін стає терміном, коли одержує своє визначення. Позитивістський підхід до дефініцій однозначний – науковий термін має бути чітко визначений, причому згідно з логічними правилами визначення понять [9]. Одне поняття – один термін, один термін – одна дефініція. Таким уявляється ідеал. Та дуже часто під одним терміном приховується декілька понять (так звана “полісемія”, як, наприклад, у випадку терміну “жорсткість”, англійською мовою – “resilience”, який в екології розуміється і як повернення системи до вихідного стану, і як її можливість переходити з одного стану в інший, зберігаючи за рахунок цього свою стійкість). Типова також і протилежна ситуація, за якої одне поняття “ландшафт” позначається різними термінами в науковій, гуманітарній і художній сферах (прикладом можуть бути “природній територіальний комплекс”, “геокомплекс”, “геосистема”, “геоекосистема”, “пейзаж” – у ландшафтній архітектурі, естетиці та мистецтві).

Можна запропонувати ще один приклад з терміном “place”. На відміну від гуманітарних напрямів географії, територіального планування та ландшафтної архітектури, у традиційному ландшафтознавстві та ландшафтній екології термін “місце” (англ. – “place”) використовують не часто. В англійській та інших мовах найчастіше його заміняє “top” (від давньогрецького “*τοπος*” – місце, положення). Так склалося історично. Згодом вчені-географи надали “топу” широкого вжитку, ввівши в науковий обіг такі терміни як “геотоп”, “педотоп”, “морфотоп”, “літотоп”, “фітотоп” та інші. Окрім топу, переважно в англійській ландшафтно-екологічній літературі “місце” позначається також через термін “пляма” (англ. – “patch”).

Поряд з терміном “ландшафтна екологія” існує також “геоекологія”. В англійських країнах користуються майже виключно першим, у німецько- та слов’яномовних – двома. Цікаво, що термін “геоекологія” ввів Карл Троль – автор терміну “ландшафтна екологія”. Слово “геоекологія” він використовував у своїх англійських статтях кінця 1960-х як синонім до ландшафтної екології. За свідченням К. Ф. Шрайбера, Троль вважав, що слово “*geoecology*” краще пасує до англо-американських лінгвістичних традицій і відтак легше буде прийняте, а разом з ним – і вся наука, що ним самим була названа “*landscape ecology*” [10:21–33]. Однак усе сталося з точністю до навпаки: “*geoecology*” прижилася в континентальній Європі, а “*landscape ecology*” – у США та Англії.

Якщо полісемія – дійсно небажане явище в науковій мові, то, на думку Т. Александрової [11], багатозначність терміна – далеко не завжди негативне явище. Часто вона відображає намагання науки перебороти термінологічні перепони, що виникають між вченими, які працюють в одній науковій галузі, але над вирішенням різних завдань. Так, наприклад, авторитетні ізраїльські ландшафтні екологи Зев Наве і Артур Ліберман вважають ландшафтну екологію трансдисциплінарною наукою, навіть світоглядом, у центрі якого має бути “тотальна екосистема людини” (англ. – “Total Human Ecosystem” з виразною аббревіатурою – “ТНЕ”). Сама ж концепція “ТНЕ” належить Еглеру – філософу та екологу. Згідно з ним, “головна мета науки про екосистему людини – набуття знань і розробка гуманістично-орієнтованої технології постійного балансу між людиною та її тотальним оточенням, які діють як частини одного цілого, що забезпечує життя найвищого гатунку ... Введенням людини як компонента більшого цілого ми залучаємо в нашу орбіту, як частину цієї “системи”, всі центровані на людину галузі знань – не лише медицину та право, політичні науки та економіку, психологію та соціологію, але також і мистецтво та гуманістичні напрями. Наука про екосистему людини допомагає поєднати як частини одного цілого не тільки природничі науки, а й знання про саму людину. Саме в цій точці якості, цінності, судження, мистецтво та гуманітарії знову входять в одну єдність – як її реальні параметри, якими ми хоч і не можемо розумно керувати, проте здатні принаймні їх описати” [Egler, 1970, с. 127–128 – цит. за 12].

Термін “глибинна екологія” (англ. – Deep Ecology) та її філософські основи запропонував у 1973р. Арне Наес – почесний професор філософії університету Осло (Норвегія). Крім того, що Наес – автор численних філософських праць, він також є активним природоохоронцем і брав участь у багатьох акціях протесту проти наруги над природним середовищем. Так, Наес, досвідчений альпініст і учасник експедиції до Гімалаїв, якось прикував себе до урвистої скелі норвезького фіорду і спустився з неї лише після того, як влада відмовилась від своїх планів спорудити греблю, яка перегородила б фіорд і завдала б шкоди його природі. У подальшому концепції глибинної екології були розвинуті соціологом і екологом Білом Дювалем, філософом Джорджем Сешенсом та іншими.

Deep ecology – рух, який відзначається радикалізмом, як у частині свого теоретичного обґрунтування, так і в діях його прихильників. Для

ототожнення людини частиною ландшафту, для глибинного занурення у ландшафт необхідна “революційна трансформація свідомості людини”. Рекомендації та дії щодо цієї трансформації включають медитацію, ритуальні танці, пісні, одягання масок тощо, через які людина вводиться в транс і дійсно починає відчувати себе елементом ландшафту – горою, гускою, лишайником і говорити від їх імені. Дж. Сідом та іншими розроблені методи таких занять, за якими проводяться сотні “семінарів” (вони мають назву “Рада Усіх Істот”) в усьому світі [13].

Науковцям добре відомо, що давати визначення поняттям – мабуть, найбільш складний, копіткий і невдячний вид творчої наукової роботи. Автор дефініції заздалегідь знає, що вона буде піддана критиці через її неповноту, однобічність чи надмірну загальність, неінформативність. При цьому він забуває, що пише наукову статтю, а не тлумачний словник, і головна його мета – розкрити суть нового однозначно і зрозуміло. Так, Олексій Арманд пише: “відсутність визначень слід розглядати не як якесь упущення, недоробку, а як свідчення нормального розвитку науки. Біологія, наприклад, не має вичерпного визначення поняття “живий організм”, так само як фізика – “елементарна частка” [14:92].

З цим твердженням слід погодитися. Так канадський географ Едвард Рельф ввів у географію нове поняття (і навіть нове в англійській мові слово) – “placelessness” [15]. Буквальний його переклад – “безмісцевість”, “відсутність місць”. Під “placelessness” Рельф має на увазі гомогенізацію сучасних ландшафтів, коли стандартними практиками природокористування його раніше примітні та важливі місця стираються одноманітною забудовою, безликим територіальним плануванням, індустріалізованими методами ведення сільського господарства тощо. На думку Рельфа, різноманіття місць (англ. – “place diversity”) у сучасних ландшафтах індустріальної та постіндустріальної доби значно менше, ніж у ландшафтах доіндустріального часу.

Дійсно, поліваріантність визначень і дискусія навколо них є нормою для науки. Анормальною ж є ситуація, коли замість конструктивного й широкого обговорення чогось нового дискусія розгортається не заради мети – розкрити суть нового однозначно й зрозуміло, а стосовно його дефініцій. Дефініція – не єдино можливий шлях досягнення цієї мети. Її, зокрема, можна досягти вдалим добром метафор.

Головна різниця між терміном і метафорою полягає в тому, що метафора не потребує визначення (дефініції), її відповідність означуваному визначається тим, наскільки їх риси збігаються і які нові ракурси означуваного метафора висвітлює, а відтак – відкриває нове й стимулює думку. Термін же вимагає дефініції, причому побудованої з дотриманням досить жорстких вимог. Термін повинен мати строге тлумачення, досить чітко окреслену сферу його застосування й однозначно сприйматися у певному колі науковців. Метафора цими рисами не відзначається, можливі різні її розуміння й тлумачення, її сприйняття людиною – насамперед асоціативне, а не нормативне, як при сприйнятті терміна.

У географії поряд з термінами “когнітивна карта” та “когнітивне картографування” використовують терміни “ментальна карта (картографування)”. Серед географів є дві дещо відмінні інтерпретації ментальної (когнітивної) карти. Одна із них наголошує на тому, що така карта – це метафора; вона міститься у голові людини, а не на папері. “Когнітивна карта – це ментальне представлення просторових відношень у докільлі”, а когнітивне картографування – “це процес одержання, кодування, використання та зберігання інформації з різноманіття середовищ, зовнішніх до людини” [16:70].

Можливо, одна з причин ігнорування серйозності та науковості слова “подорож” (travelling), його використання лише як метафори, а не наукового терміна, криється у тому, що подорож розуміється сучасними науковцями в її “туристично-пізнавальному”, вільному від наукового обґрунтування варіанті. В. Каганський [17] надав слову “подорож” понятійно-концептуального значення. В його смислову орбіту потрапляють такі поняття як “маршрут”, “експедиція”, “трансекта”, “мегатекст”, “когнітивна карта” та чимало інших. Аналогічного, якщо й не більш глибокого та широкого значення надається подорожі і в японській культурі. Як вказує у своїй розвідці С. Капранов, “рух по тілу землі, подорож – елемент, притаманний японській культурі віддавна ... Японський стиль подорожі обумовлений як особливостями географії країни ... , так і ... особливостями культури, подібний до прощі. Його сенс – у співвідношенні своїх почуттів із сакральним, із божественними тілами в ландшафті ... , яке відбивається у вірші. Це своєрідний переклад тексту, написаного на тілі землі, мовою поезії. З віку в вік японець відвідує ті самі місця, щоби пережити там власні почуття та ще раз закодувати їх у віршах” [18:107–108].

У наукових напрямках психології та географії, зосереджених на сприйнятті складних просторових утворень, кінцевий продукт перцепції та когнітивності діставав різні назви – ментальна карта, когнітивна карта, уявлення, когнітивне відображення, просторова схема та *образ*. Останнє слово, яке спершу у географії використовувалось переважно як метафора, врешті набуло найбільшої популярності й отримало значення наукового терміну. В його тлумаченні, однак, немає одностайності. К. Боулінг, якого Дж. Голд вважає відповідальним за те, що слово “образ” міцно ввійшло у географію, визначив його як “розумові враження про світ” [19].

Широкого вжитку набули метафори “екологічного походження”. Зараз спостерігається запровадження метафор, які походять не від машин, систем і організмів, а з поля культури та мистецтв – навколишній простір розглядається як “театр” (theatre), “спектакль” (spectacle), “текст” (text), “малюнок” (painting). Загалом сучасні метафори наукової географічної мови більше пов’язані не із функцією та структурою, а зі значеннями та цінностями [20]. Однак “людиноцентрованість” метафор здатна, окрім закріплення гуманістичних методологій, надати науковій мові зрозумілості, близькості і переконливості для людини, зачепити її емоції та почуття. Елементи еволюційного розгляду проблеми “метафора в описі ландшафту” знаходимо в деяких працях географів гуманістичного спрямування [21; 22; 23].

Висновки. У процесі нашого дослідження виявлено такі лінгвокультурологічні особливості: тенденція до розширення значень міжнародних природничих термінів, термінологізація нейтральних слів, полісемія та синонімія термінів є особливим апаратом наукової природничої мови, її важливим інгредієнтом, за допомогою якого доповнюються, уточнюються та більш глибоко розкриваються значення термінів, а також виражається авторська оцінка понять, які вони позначають в науковій картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Квитко И. С.* Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Львов, 1976.
2. *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977.
3. *Дьяков А. С.* Основи термінотворення : Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / [А. С. Дьяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько]. – К. : Видав. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.
4. *Пащенко В. М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства / В. М. Пащенко. – К. : Б.в., 1999. – 284 с.
5. *Симонов Ю. Г.* Язык географии и система терминов в

- географических науках / Ю. Г. Симонов // Изв. РАН. – Серия “География”. – 2000. – № 5. – С. 8–15. 6. *Перро С.* Необходимость “туризмологии” / С. Перро, Ж. М. Оернер // Научные записки КИТЕП. – Вип. 1. – 2001. – С. 73–78. 7. *Зорин И. В.* Энциклопедия туризма: Справочник / И. В. Зорин, В. А. Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 2001. 8. *Андрієнко Т. П.* Становлення термінологічного апарату туризму та проблеми перекладацької відповідності / Т. П. Андрієнко, А. М. Семененко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов. – Вип. 2. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 159–164. 9. *Миловидова Н. В.* Применение методов логики к анализу физико-географических определений и классификаций / Н. В. Миловидова. – М.: Наука, 1977. – 104 с. 10. *Schreiber K. F.* The History of Landscape Ecology in Europe / K. F. Schreiber // *Changing Landscapes: An Ecological Perspective* / I. S. Zonneveld, R. T. T. Forman (eds.). – New York, Berlin, Heidelberg, e.a.: Springer-Verlag, 1990. – P. 21–33. 11. *Александрова Т. Д.* Понятия и термины в ландшафтоведении Т. Д. Александрова. – М.: Б. и., 1986. – 111 с. 12. *Naveh Z.* Landscape Ecology: Theory and Application / Z. Naveh, A. S. Lieberman. – [2nd ed.]. – New York: Springer Verlag, 1994. – 340 p. 13. *Сид Дж.* Думая как гора: на пути к Совету Всех Существ / [Сид Дж., Мейси Дж., Флеминг П., Наэсс А.]. – М.: Россия молодая, 1994. – 127 с. 14. *Арманд А. Д.* Самоорганизация и саморегулирование географических систем / А. Д. Арманд. – М.: Наука, 1988. – 264 с. 15. *Relph E.* Place and Placelessness / E. Relph. – London: Pion, 1976. – 156 p. 16. *Golledge R., Stimson R. J.* Analytical Behavior Geography / R. Golledge, R. J. Stimson. – London: Croom Helm, 1987. – 345 p. 17. *Каганский В. Л.* На пути к герменевтике ландшафта / В. Л. Каганский // *Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій.* – К., 1998. – С. 24–26. 18. *Капранов С. В.* Міфологія, поезика та семантика ландшафту в японській культурі / С. В. Капранов // *Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій.* – К., 1998. – С. 106–108. 19. *Голд Дж.* Психология и география: Основы поведенческой географии / Дж. Голд. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с. 20. *Cosgrove D., Domosh M.* Author and authority: Writing the new cultural geography / D. Cosgrove, M. Domosh // *Place / Culture / Representation* / J. Duncan, D. Ley (eds.). – London, New York: Routledge, 1994. – P. 25–38. 21. *Penning-Rowsell E. C.* Themes, speculations and an agenda for landscape research / E. C. Penning-Rowsell // *Landscape Meanings and Values* / E. C. Penning-Rowsell, D. Lowenthal (eds.). – London, Boston, Sydney: Allen and Unwin, 1986. – P. 114–128. 22. *Daniels S.* Spectacle and text: landscape metaphors in cultural geography / S. Daniels, D. Cosgrove // *Place / Culture / Representation* / J. Duncan, D. Ley (eds.). – London, New York: Routledge, 1994. – P. 57–77. 23. *Porteous J. D.* Landscapes of the Mind: Worlds of Sense and Metaphor / J. D. Porteous. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1990. – 227 p.